

Identitet i pojam tjelesnosti u romanima Slavenke Drakulić

Kezele, Iva

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:291526>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Iva Kezele

**Identitet i pojam tjelesnosti u romanima
Slavenke Drakulić**

(DIPLOMSKI RAD)

Rijeka, 2015.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kroatistiku

Iva Kezele
Matični broj:

Identitet i pojam tjelesnosti u romanima Slavenke
Drakulić

DIPLOMSKI RAD

Diplomski studij: Hrvatski jezik i književnost

Mentor: doc. dr. sc. Danijela Marot Kiš

Rijeka, 20. lipnja 2015

Sadržaj

1. Uvod	5
2. Definicija identiteta	7
2.1 Teorijski pristupi pojmu identiteta.....	7
2.2 Charles Horton Cooley i George Herbert Mead	8
2.3 Ervin Goffman	9
2.4 Jonathan Culler	9
2.4.1 Identitet u književnosti prema Jonathanu Culleru.....	11
2.4.2 Michel Foucault i Nancy Armstrong.....	12
2.5 Psihoanaliza o identitetu.....	13
3. Feminističke teoretičarke	15
3.1 Virginia Woolf	16
3.2 Simone de Beauvoir	16
3.3 Judith Butler.....	18
4. Teorijski uvod u žensko pismo.....	20
4.1 Počeci ženskog pisma u hrvatskoj književnosti.....	22
4.2 Najznačajnije predstavnice ženskog pisma	23
5. Odnos majka- kći.....	26
6. Tjelesnost	28
7. Žensko tijelo u romanima Slavenke Drakulić	29
8. Hologrami straha	30
8.1 Bolest kao dio tijela.....	32
8.2 Prisutnost straha	33
9. Mramorna koža.....	33
9.1 Ostavljanje traga	34
9.2 Neprihvatanje tjelesnosti.....	36

9.3 Odnos utroje.....	37
9.4 Prolaznost tijela.....	39
10. Kao da me nema	39
10.1 Tijelo u vlasništvu drugoga	40
11. Božanska glad.....	43
11.1 Dominacija tijela	45
12. Zaključak.....	46
13. Sažetak	48
14. Popis literature:.....	49

1. Uvod

Ljudi se u stanju životnih nedaća često nađu pred životnim nedoumicama u smislu kako bi se mogli definirati. To nije pokazatelj izgubljenog identiteta, već znači da nas životni problemi mogu dovesti do prolazne zbunjenosti u tolikoj mjeri da se počinjemo pitati koja je naša uloga u svijetu. Identitet određuje doživljaj sebe kao jedinstvenog i trajnog. Pitanje identiteta je pitanje same čovjekove biti. On se teško može definirati kao jedinstven pojam zbog svoje sklonosti ka promjeni u različitim životnim fazama.

Cilj ovog rada je kroz analizu romana *Hologrami straha*, *Mramorna koža*, *Božanska glad* i *Kao da me nema* autorice Slavenke Drakulić objasniti povezanost identiteta i tijela, prikazati na koje načine žensko tijelo postaje nositelj identiteta te kako unutarnji i vanjski faktori preuzimaju kontrolu nad tijelom. Uvodna će poglavlja biti posvećena teoretičarima koji su na različite načine definirali pojam identiteta. Objasnit će se teze Charlesa Hortona Cooleya, Georga Herberta Meada, Ervina Goffmana, Jonathana Cullera, Michaela Foucaulta i Nancy Armstrong. Spomenut će se i kakvo je stajalište imala psihoanaliza o pojmu identiteta.

Rod je ključna dimenzija identiteta te podrazumijeva društvene razlike između muškaraca i žena. Feminizam je pružio glavni doprinos identifikaciji i istraživanju rodnih nejednakosti kao i pokušaj njihova suzbijanja stoga se u sljedećem poglavlju rada spominju najznačajnije feminističke teoretičarke poput Virginije Woolf, Simone de Beauvoir i Judith Butler, čija djela predstavljaju značajan doprinos feminističkoj teoriji kao i uvod u žensko pismo. Vidljive su razlike između muškog i ženskog pisma stoga će se u radu iznijeti prihvaćene teorije i postavke oko ženskog pisma.

Sve češće se javljaju interpretacije ženskoga teksta koje istražuju ženski identitet u zajednici i jeziku i stoga će jedno poglavlje biti posvećeno jednim od najznačajnijim predstavnicama ženskog pisma u hrvatskoj književnosti: Slavenki Drakulić, Dubravki Ugrešić i Ireni Vrkljan. U svojim proznim tekstovima koristile su različite feminističke teme kao što su odnos majka i kći, odnos prema tijelu, prema vlastitoj sudbini, prema ženskoj svakodnevnici itd.

Kroz majčino vođenje, kći započinje proces konstruiranja vlastitog identiteta. Odnos majke i kćeri je cjeloživotni, razvojno značajan i kulturalno univerzalni obiteljski odnos. Slavenka Drakulić u romanima se dotiče i odnosa majke i kćeri prikazanog kroz razna pitanja o ženskoj tjelesnosti. U radu će se ukratko opisati važnost odnosa majke i kćeri koji uključuje dvije osobe u različitim dobima njihova individualnog razvoja.

U posljednjim poglavljima rada navedeni teorijski dio primijenit će se na romanima Slavenke Drakulić te će se prikazati različite perspektive sagledavanja ženskog tijela i na koji način ono postaje nositelj identiteta.

2. Definicija identiteta

Čovjek je individualno i socijalno biće stoga je pojam identiteta blisko povezan sa pitanjem o odnosu pojedinca i društva. Jednostavna definicija identiteta značila bi *tko sam*. Identitet se u Anićevoj rječniku definira kao odnos u kojemu je nešto istovjetno sa samim sobom, ali u različitim okolnostima. Druga natuknica opisuje identitet kao ukupnost činjenica kojima se individuum razlikuje od bilo koje osobe. Treća natuknica identitet definira kao osjećaj pripadnosti nekoj zajednici koje je čovjek dio otkad postoji i razmišlja kao društveno biće. Veza između identiteta i priznavanja jest ono što nas navodi na razne akcije.

2.1 Teorijski pristupi pojmu identiteta

U književnosti dvadesetoga stoljeća veliki broj autora pisao je o fenomenu raslojavanja jastva i pitanju identiteta. Primjerice, Luigi Pirandello je pisao o tisućama maski koje ljudi nose, Paul Valéry o raznim *ja* koji se u ljudima smještaju dok je Kafka pisao o nemogućnosti prepoznavanja i prihvaćanja sebe (Zlatar 2004: 21). Andrea Zlatar smatra da je identitet kontinuirani proces napuštanja staroga i stvaranja novoga identiteta. On se stvara u procesu razlikovanja, uspostavljanja identiteta sebe u odnosu na druge. Svatko od nas sastoji se od različitih identiteta koji su kroz prošlost nestajali i postupno se izgrađivali.

U suvremenim raspravama o identitetu dominantna su dva suprotstavljena pristupa identitetu – esencijalistički i antiesencijalistički. Prvi pristup shvaća identitet kao zadanost, on je postojan i nepromjenjiv, urođen subjektu. Ni pojedinac ni grupa ne mogu utjecati na uspostavljen identitet (Kos 2012: 222). Suprotan pristup identitetu uspostavlja antiesencijalistički pristup koji kategoriju identiteta vidi kao promjenjivu, oslobođenu svoje jezgre. Antiesencijalisti identitetu pristupaju kao promjenjivom biću, tj. subjekt se oblikuje i preoblikuje. Suvremena antiesencijalistička teorija tvrdi da je svaki identitet nešto što se tijekom cijelog života izgrađuje (Peternai 2012: 48). Ti se procesi zbivaju kroz interakciju s drugima.

2.2 Charles Horton Cooley i George Herbert Mead

Sociološka konceptualizacija identiteta polazi od činjenice da se identitet svakog pojedinog čovjeka razvija u interakciji s drugima, odnosno u interakciji *Ja sa društvom*.¹ Američki sociolozi Charles Horton Cooley i George Herbert Mead proučavali su pojam identiteta. Charles Horton Cooley uvodi pojam *zrcalnoga Ja (looking glass self)* kojim opisuje proces razvitka naše osjećanje *Ja*. Svojom tezom Cooley želi dokazati da *tokom interakcije ljudi služe jedni drugima kao zrcala*.² Prisutna je interakcija između onoga kako nas doživljava okolina i subjektivnog doživljaja sebe. Doživljaj sebe, ovisi o tome kakvu nam poruku šalje okolina o tome kako nas doživljava. Okolina nam daje razloge za dobro mišljenje o sebi. George Herbert Mead razlikuje dva gledišta identiteta: *Mind* (unutrašnju svijest) i *Self* (svijest o vlastitom Ja).³ Smatra da je osnovno da ljudi kao uvjet za socijalno sudjelovanje nauče tumačiti simbole.

¹ Sekulić, Duško, *Pojam identiteta*, <http://tripalo.hr/knjige/NacIdent/sekulic.pdf>, posjet 5. kolovoza 2015.

² ibid

³ ibid

Mead koristi koncept *Mind* da upozori na ljudsko razumijevanje simbola, a upravo to razumijevanje nastaje samo u ponavljanoj interakciji s drugima. Na isti način nastaje i osjećaj *Jastva*⁴ (Self). Prema Meadovoj tezi identitet se može mijenjati s promjenama interakcija i izloženosti novim kulturnim sredinama. Zauzimanjem određenih statusa u društvenoj strukturi igramo uloge koje od nas ti statusi zahtijevaju. Kao pojedinci smo određeni našim ulogama u društvu zato što je naš identitet neodvojiv od društvene strukture. Pripadnost obitelji, naciji, profesiji ili religiji znači da pripadamo široj socijalnoj grupaciji.

2.3 Ervin Goffman

Ervin Goffman smatra se prethodnikom postmodernih teorija identiteta. Uvodi tenziju između osobe i uloge.⁵ Goffman iznosi teoriju da prilikom izvođenja uloge svaki pojedinac unosi *sebe* stoga na različite načine ostvarujemo svoje uloge. U stvarnom ponašanju nismo toliko ograničeni ulogom što dovodi do stalnog pokazivanja dijelova *sebe* u specifičnom načinu izvođenja uloge.⁶ Sociološka interpretacija postmodernog društva tvrdi da se to društvo nalazi u neprestanoj promjeni i da je u njemu postalo nemoguće zadržati stalni identitet. Identitet se mijenja otvorenosti života i mogućnosti izbora. Odabir pravog životnog stila postaje presudan za pojedinca i razvoj njegova identiteta. Ljudi se u svakodnevnom životu nastoje u što boljem svjetlu pokazati okolini.

⁴ ukupnost onoga što čini *ja*, ukupnost svega što čini ličnost i individualnost; sebstvo

⁵ Sekulić, Duško, *Pojam identiteta*, <http://tripalo.hr/knjige/NacIdent/sekulic.pdf>, posjet 6. kolovoza 2015.

⁶ *ibid*

2.4 Jonathan Culler

Svoje spoznaje o pojmu identiteta, identifikacije i subjekta, teoretičar Jonathan Culler iznosi u svojoj knjizi *Književna teorija*. Polazeći od pitanja je li jastvo nešto dano ili nešto proizvedeno i treba li ga promatrati kroz društvo ili kroz pojedinca, autor razvija četiri osnovne niti moderne misli o tvorbi identiteta (Culler 2001: 127). Prva doživljava pojedinca kao jedinstvenog bića koje prethodi svojim činovima, a izražava se riječju i djelom. Druga nit spaja danost i društvo i u skladu s tim smatra da je svaki pojedinac određen svojim porijeklom i društvenim značajkama. Treća nit spaja pojedinca i proizvedeno te naglašava promjenjivu prirodu jastva koje postaje ono što jest pomoću činova koje obavlja.

Culler kroz posljednju nit moderne misli o tvorbi identiteta pojedinca promatra kao spoj društvenog i proizvedenog, odnosno pojedinac se utemeljuje kroz različite subjektne položaje koje zauzima (Culler 2001: 127). Moderna tradicija proučavanja književnosti pristupala je individualnosti pojedinca kao jezgri koja se izražava riječju i dijelom i stoga se može upotrebljavati s ciljem da se objasni neko djelovanje, tj. ono što smo učinili, učinili smo zbog sebe samih.

Psihoanaliza subjektu pristupa kao proizvodu isprepletenih seksualnih, psihičkih i jezičnih mehanizama. Kroz feminističku teoriju naglašava se utjecaj društveno konstruiranih uloga pri stvaranju subjekta kakvim on ili ona jest (Culler 2001: 127). U Anićeovom rječniku subjekt se definira kao osoba koja je nosilac radnje, stanja ili događanja, biće koje spoznaje i djeluje. Biti subjektom znači biti podvrgnut različitim načinima kao psihosocijalnom, seksualnom i jezičnom.

2.4.1 Identitet u književnosti prema Jonathanu Culleru

Pripovjedna književnost pratila je na koji način likovi sami sebe izgrađuju, njihovo određenje različitim okolnostima, izborima koje čine ili društvenim situacijama koje na njih djeluju. Književna djela nude veliki broj primjera o tome kako se tvori vlastiti identitet. Culler razlikuje pripovijesti u kojima je identitet određen rođenjem od pripovijesti u kojima se likovi mijenjaju u skladu sa svojim usponima i padovima. Njihov je identitet zasnovan na osobnim istaknutim značajkama koje se otkrivaju za životnih neprilika (Culler 2001: 130).

Culler tvrdi da ključni identitet likova nastaje kao posljedica njihove vlastite borbe sa svijetom, međutim taj se identitet zatim doživljava kao uzrok ili osnova tih postupaka (Culler 2001: 130). Književna djela predstavljaju pojedince stoga se borba za identitet može manifestirati kao borba u pojedincu ili borba između pojedinca i grupe. Likovi se često suprotstavljaju društvenim očekivanjima i pravilima. Kada se roman bavi grupnim identitetom on često istražuje kako zahtjev grupnog identiteta ograničuje mogućnost pojedinca. Književnost je imala veliku ulogu u definiranju čitateljskog identiteta. Ona omogućuje čitatelju da spozna kako je biti u određenom položaju ili određenom društvenom statusu čime se usvaja identifikacija⁷ s određenim likom što pomaže čitatelju da sagleda svijet s njihove strane gledišta. Kroz identifikaciju se poistovjećujemo s likovima o kojima čitamo, ona stvara identitet. Jedni smatraju da takav način identifikacije s likom loše utječe na mlade koji žele voditi život kao junaci o kojima čitaju. Mladi napuštaju dom kako bi iskusili život velegrada, bune se protiv starijih i pravila koja su im nametnuta, traže ispunjenje. S druge strane, zagovornici književnog obrazovanja nadali su se da će mehanizam identifikacije stvoriti bolje ljude.

⁷ svjesno ili nesvjesno usvajanje svojstava druge osobe ili skupine kao sredstvo za stjecanje priznanja ili podrške

2.4.2 Michel Foucault i Nancy Armstrong

Culler spominje francuskog filozofa Michela Foucaulta, protivnika socijalnih kategorija vezanih uz identitet (spolni, rodni, seksualni identitet). Značajan je utjecaj njegovih djela na humanističke i društvene znanosti. Protivio se svim socijalnim institucijama koje su se bavile identitetom, a to sadrži sve od identiteta muškarca i žene, homoseksualnosti, do političkih aktivista i kriminalaca.⁸ Foucault smatra da se većina znanstveno potvrđenih istina o ljudskoj prirodi temelji na političkim i etičkim stavovima određenog društva, a ne na činjenicama.⁹ *Homoseksualcu* pristupa kao identitetu izumljenom diskurzivnim praksama devetnaestoga stoljeća (Culler 2001: 133). Culler se dotiče i američke kritičarke Nancy Armstrong koja tvrdi kako su u osamnaestom stoljeću romani i priručnici o lijepom ponašanju proizveli *modernoga pojedinca* koji je bio žena.¹⁰ Prema tome, modernim pojedincem se smatra osoba čiji se vrijednost i identitet smatraju posljedicom osobnih kvaliteta i osjećaja, a ne njezina ili njegova položaja na društvenoj ljestvici. Takav je identitet zadobiven ljubavlju i smješten je u sferi doma, a ne društva.¹¹ Jastvo nalazimo u ljubavi i odnosima s obitelji i prijateljima. Armstrong tvrdi kako je taj pojam razvijen i proširen romanima i drugim diskurzima koji zagovaraju osjećaje i osobnu vrlinu. U današnje vrijeme pojam identiteta se održava kroz filmove, televiziju i druge medije koji nam kazuju kako je to biti osobom.

⁸ <http://www.mvinfo.hr/najnovije-knjige-opsirnije.php?ppar=7986>, posjet 8. kolovoza 2015.

⁹ http://hr.wikipedia.org/wiki/Michel_Foucault, posjet 8. kolovoza 2015.

¹⁰ ibid

¹¹ ibid

2.5 Psihoanaliza o identitetu

U psihoanalizi će se istaknuti svijest o sebi, tj. *samosvijest*, kao i *podsvijest* u stvaranju identiteta. Smatra se da je Sigmund Freud na kraju devetnaestoga stoljeća u psihoanalizu i druge znanosti uveo koncepciju *identifikacije*. Taj će proces biti određen u psihoanalizi kao identificiranje i usvajanje obilježja drugih pojedinaca s ciljem izgradnje vlastite prepoznatljive osobnosti. Takvo bi se identificiranje lako proširilo na zajednice čiji su članovi bile osobe s kojima se pojedinci identificiraju, što bi stvaralo grupne identitete.¹² Temelj spolnog identiteta predstavlja identifikacija s roditeljem na način da dijete žudi za onim za čime roditelj žudi, postupno oponašava roditeljevu žudnju.

Jacques Lacan je ključna ličnost postmoderne psihoanalize, kojem su neki kritičari prigovarali, a drugi smatrali najoriginalnijim teoretičarem psihoanalize nakon Freuda. Povezuje ga se s pojmom *postfeminizam* koji može predstavljati reakciju masovnih medija na uobičajenu borbu feminizma za ravnopravnost žena ili repozicioniranje feminizma sa svrhom suprotstavljanja činjenicama isključenosti žena i dobro postavljenog patrijarhata.¹³ Lacanu i postfeminizmu zajedničko je pitanje identiteta. Lacan se borio protiv prilagođavanja identiteta na biološki determinizam¹⁴, smatrajući razmjenu prijeko potrebnim elementom identiteta i time neovisnim o biološkom podrijetlu. Lacan je kritizirao pozitivni identitet, ali ga nije potpuno dekonstruirao ni odbacio.¹⁵ Psihoanaliza ne prilazi subjektu kao jedinstvenoj biti, nego kao proizvodu psihičkih, seksualnih i jezičnih mehanizama (Culler 2001: 128).

¹² bib.irb.hr/datoteka/567970.Identitet_i_dalje.., posjet 8. kolovoza 2015.

¹³ http://www.knjigolov.hr/item_y.php?ropduct_id=4890, posjet 8. kolovoza 2015.

¹⁴ teorija koja ljudsko ponašanje objašnjava isključivo biološkim faktorim

¹⁵ *ibid*

Jacques Lacan se kao važan teoretičar javlja izlaganjem na temu stadija zrcala. Lacan je svoj prikaz onoga što naziva *stadijem zrcala* potkrijepio promatranjima iz dječje psihologije i društvene teorije te je zastupao sličan oblik *imaginarnog zarobljavanja organizma u vanjskoj slici*.¹⁶ Dijete se poistovjećuje sa slikom izvan sebe, to može biti slika drugog djeteta ili stvarna slika u zrcalu. Prije toga, djetetova je svijest bila razdvojena, dijete je osjećalo da na određeni način nije jedinstveno, da je raskomadano. Identificiralo se s majčinim licem i različitim predmetima. Dijete u toj fazi ne zna da predstavlja nešto drugačije od okoline, od onoga što primjećuje oko sebe. Međutim, kada ugleda vlastitu sliku u zrcalu ili drugo, slično dijete istog godišta, dijete se u njoj prepoznaje. Postiže svoj identitet, slika u zrcalu je istinski njegova, no u isto vrijeme je slika nekoga drugoga, s obzirom da je potpuna. A on je još uvijek nedostatan. Baš zbog te razlike između punoće i nedostatnosti, navedena će ga slika cijelog preuzeti što će uzrokovati djetetovo identificiranje sa slikom.¹⁷ Iz toga proizlazi Lacanova misao da je otuđenje odnosno imaginarna identifikacija sa slikom drugoga, temeljna za *Ja*.

Freud zaključuje da je identitet proizvod niza djelomičnih identifikacija i stoga nikada nije dovršen. Psihoanaliza potvrđuje glavnu misao koja se može pronaći u raznim romanima, identitet uvijek nailazi na otpor, u konačnici ne postajemo ono što bismo uistinu trebali biti.

¹⁶ Leader, Darian, Groves Judy, *Lacan za početnike*, <http://blog.dnevnik.hr/procitano/2009/12/1627098997/lacan-za-pocetnike.html>, posjet 9. kolovoza 2015.

¹⁷ Ković, Mario, *Prolegomena za studij Lacana*, <http://www.odjek.ba/?broj=11&id=20>, posjet 9. kolovoza 2015.

3. Feminističke teoretičarke

Rod je ključna dimenzija identiteta te podrazumijeva društvene razlike između žena i muškaraca, uključujući i biološke, odnosno spolne razlike. Rodni identitet se nejednako reflektira s obzirom na pripadnost rodu, pa su stoga i sociokulturne i političke posljedice tih razlika vrlo značajne (Galić 2004: 305). Branka Galić tvrdi da se rodna dominacija promatra kao jedna od glavnih ideologija naše kulture koja čini stabilnim njezin glavni koncept moći, tj. organizirani odnos gdje grupe muškaraca podređuju grupe žena. Feminizam je pružio glavni doprinos identifikaciji i istraživanju rodnih nejednakosti kao i pokušaj njihova suzbijanja.¹⁸ Rodni odnosi moći uvjetovani su na svim mjestima raznim aspektima kao što su ideološki, sociološki, klasni, religijski i sl. (Galić 2004: 307).

Kada se istražuje rodna stratifikacija društva nemoguće je odvojiti biološke utjecaje od društvenih. Ako problematizaciju roda promatramo sa sociološkog aspekta, temeljno pitanje koje sociologija roda postavlja jest zašto se kategorije muškarac i žena različito promatraju u brojnim društvima i kulturama. Više se vrijednosti dodjeljuje muškarcima, a manje ženama. Žene se najčešće identificira s prirodom zbog njihove jedinstvene uloge u reprodukciji te njihova doprinosa i zalaganja u odrastanju djece. Takve veze žena s prirodom su simboličke komponente patrijarha.¹⁹ Prema feminističkim teoretičarkama i teoretičarima roda, ovakav nesklad proizlazi iz sociokulturnih faktora, on nije biološkog podrijetla.

¹⁸ zagovaranje političke, društvene i ekonomske ravnopravnosti žena i muškaraca

¹⁹ društveno uređenje rodovske zajednice u kojoj je grupa povezana srodstvom po muškoj liniji

3.1 Virginia Woolf

Jednim od najznačajnijih djela feminističke proze smatra se knjiga Virginije Woolf *Vlastita soba* koju mnogi smatraju književnim manifestom feminizima (Zlatar 2004: 61). Knjiga je zapravo esej u kojem Woolf piše o pitanju odnosu između spolova i položaju žene u književnosti. U njemu se tekst promatra kao zamjena prostora privatnosti, kao vlastita soba iz koje se može promatrati politička i društvena zbilja, ali i održati pravo na osobni identitet, na vlastito jastvo i slobodu drukčijeg govorenja (Sablić Tomić 2004: 21).

Teatrologinja i književna kritičarka Lada Čale-Feldman objašnjava da Virginija Woolf svoje djelo započinje tezom kako žena, da bi se bavila književnošću, mora imati svoju vlastitu sobu, odakle proizlazi i naslov djela. U eseju Woolf iznosi situaciju žena kroz povijesna razdoblja. Neugodno je iznenađena time što ne postoje žene u pisanoj povijesti, što je povijest ispisana bez žena, osim ako se izuzmu slavni književni likovi žena (Zlatar 2004: 62). Woolf smatra da žene preplavljaju poeziju, ali ih u povijesti nema. Ženu u pisanju spriječava nedostatak kvalitetnog obrazovanja što je bilo isključivo pravo muškaraca. Važnost je Virginije Woolf za razvoj feminističke svijesti u tome što je ona dovodi u pitanje tradicionalno humanističko i esencijalističko shvaćanje da je čovjek stabilni, nepromjenljivi subjekt. Po njoj, čak ni ideja roda (spola) nije nepromjenljiva i čvrsta datost, već je ideološki organizirana i društveno kontrolirana.²⁰

3.2 Simone de Beauvoir

²⁰ Lešić, Zdenko, *Feminizam, feministička teorija i kritika*, <http://knjizevnarijec.blogger.ba/arhiva/2011/08/24/2846896>, posjet 10. kolovoza 2015.

Drugo klasično feminističko djelo napisala je najveća francuska filozofkinja i feministkinja, Simone de Beauvoir. Godine 1949. objavljuje knjigu *Drugi spol* koja je prevedena na četrdeset jezika i čiji su ulomci posvećeni lezbijskim vezama i seksualnosti šokirali javnost i potaknuli burne rasprave. Njezini ekstremni stavovi osigurali su joj titulu feminističke heroine. De Beauvoir je zahvaljujući knjizi obilježila brojne generacije žena kroz analizu ženskog pitanja i odbacivanje konvencija.²¹ Izlaskom njezinog kapitalnog djela nastalo je promatranje roda i spola kao dvije odvojene i različite kategorije. Oslanjajući se na filozofiju egzistencijalizma i materijalizma, Simone prikazuje život žene od samoga rođenja do starosti. U uvodu knjige Simone de Beauvoir objašnjava s koliko se oklijevanja odlučila napisati knjigu o *ženi*. Nije mogla ni očekivati koliki će nemir njezina knjiga unijeti. Njezina razmišljanja i danas možemo upotrebljavati u osvješćivanju i definiranju položaja žene. Danas u pravilu žena ima svoja prava, no i dalje je vrlo upitna u kolikoj se mjeri uvažavaju i kolika su ta prava.

Drugi dio eseja *Drugi spol* započinje poznatom izjavom *ženom se ne rađa, ženom se postaje* kojom je de Beauvoir upozoravala na činjenicu da je ženski spol određen društvenom definicijom, a ne biološkom, te da se pod utjecajem okoline oblikuje shvaćanje sebe kao žene.²² Prema de Beauvoir, žene je patrijarhat definirao kao *drugi spol*. Ona kritizira stajalište muškaraca po kojima je žena spol koji se razlikuje i definira u odnosu na muškarca. Smatra da majčinstvom žena postiže svoju fiziološku sudbinu jer je njezin život usmjeren ka produženju vrste. Citirana rečenica Simone de Beauvoir danas se proširila u mnoštvo knjiga koje pronalazimo u knjižnicama.

²¹ <http://www.voxfeminae.net/strasne-zene/herstory/1328-simone-de-beauvoir>, posjet 11. kolovoza 2015.

²² <http://www.alfa-portal.com/slider/simone-de-beauvoir>, posjet 11. kolovoza 2015.

3.3 Judith Butler

Američka teoretičarka Judith Butler unijela je značajan doprinos feminističkoj teoriji. Dominirala je teorijskom scenom devedesetih godina 20. stoljeća. Pitanja koja se vezuju uz problem identiteta postala su temeljna teorijska pitanja devedesetih godina, a promišljanje i kritike tih teorija danas su jedne od glavnih socioloških, filozofskih i književno-teorijskih rasprava (Župan 2009: 18). Glavne značajke svoje dekonstrukcijske teorije identiteta Judith Butler iznosi u knjizi *Nevolje s rodom*. Ta je knjiga ostvarila veliki utjecaj na razne povjesničarke koje su zahvaljujući tezama izrečenih u toj knjizi promijenile vlastiti način istraživanja ženske povijesti (Župan 2009: 18). Butler je iznijela teoriju performativnosti roda prema kojoj rod nije stvar svakodnevnog izbora, već je performativnost citatska praksa koja svojim neprestanim ponavljanjem uspostavlja rod (Župan 2009: 20).

Osnovno polazište Butlerove studije jest preispitivanje kategorije *žene* kao feminističkog subjekta i kao razlikovanja između biološkog i kulturnog roda. Oslanjajući se na radove Michela Foucalta, Jacquesa Lacana, Julije Kristeve i Monique Wittig, Butler smatra da je *feministički subjekt* rezultat istih vladajućih struktura koje taj subjekt identificira kao patrijarhalne i protiv njih se bori. Rod je prema Butler kulturalno značenje, a ne nužna posljedica spola, smatra da on nije kulturalno upisivanje na prethodno dani spol, nego rod mora obuhvatiti i *proizvodnju* spolova (Paternai 2012: 144). O njemu se ne može govoriti u kategorijama istinitog i lažnog, on je performativan. Rod je izvedba koja se ne događa jednom kada se rodimo, nego se konstituira nizom činova koji se ponavljaju, među kojima je imenovanje jedan od ključnih. Rod je za Judith Butler izbor, ali ne u smislu da pojedinac stoji izvan roda i jednostavno ga izabere (Paternai 2012: 144).

Kao što se u ranijem dijelu ovoga rada napomenulo, Simone de Beauvoir je najpoznatija po svojoj čuvenoj rečenici kojom tvrdi da se *ženom ne rađa, već se postaje*. Postavlja se pitanje, što u ovome *postajemo* moramo čitati kao projekt, kao izbor, kao slobodnu odluku, a što kao nešto nametnuto. Judith Butler se s njenim programskim načelom ne slaže jer ne shvaća kako žena odjednom, u nekom vremenu postane žena. Što je postala nakon rođenja, ako ne ženom. Njeno tijelo odredilo ju je kao ženu, a na isti način i kulturalno uvjetovalo. Judith Butler prihvaća doprinos Simone de Beauvoir kada je redefinirala ženu kao promjenjivo kulturalno postignuće tvrdeći da se rod uvijek stječe.²³ Međutim, Butler joj se suprotstavlja svojom temeljnom teorijom da ne postoji razlika između spola i roda. Simone je smatrala da je rod kulurološki promjenjiva kategorija, ali je spol i dalje nepromjenjiv. Butler je smatrala zanimljivom njezinu teoriju da se rodom postaje. Smatra da rodna identifikacija nikada nije dovršena, ona je proces u stalnom razvitku i pokretu. Stoga, to polje rodne identifikacije može biti područje koje će doista promijeniti nepromjenjiv pogled na spol i rod i pružiti kulturalna polja za nešto drugačije mogućnosti, izvan ograničenja roda.²⁴

²³ Kešetović, Selma, *Uvod u teoriju Judith Butler*, <https://www.scribd.com/doc/55043344/Judith-Butler>, posjet 15. kolovoza 2015

²⁴ *ibid*

4. Teorijski uvod u žensko pismo

Čitajući žensku književnost devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća, Virginia Woolf je uočila i izdvojila razlike između muškoga i ženskoga pisanja. Shvatila je da su spisateljice već nekoliko desetljeća u potrazi za vlastitim načinom pisanja (Zlatar 2001: 67). Woolf nije sigurna je li forma romana najprikladna za žensko pisanje. Andrea Zlatar tvrdi da:

Virginia Woolf ideju ženskoga pisma ne stvara u opreci prema muškom, nego u pretezanju ženske strane u androgenom spisateljskom umu. Slikom androgenog mozga, pola muškog i pola ženskog, Virginia Woolf stvara viziju idealne književnosti, u čijem bi nastajanju obje polovice bile stalno uključene i funkcionirale u skladu. S malim naglaskom na muško - nastaje muška, s malom naglaskom na žensko - nastaje ženska književnost, ali ona koja je senzibilizirana za obje strane (Zlatar 2004: 67).

Dakle, prema Virginiji Woolf idealan pisac je mentalno androgen. Kao pisci se možemo predstavljati kao muškarac i kao žena. Nije bitno o čemu pišemo, već kako pišemo i upravo nam je to Virginia Woolf pokušala dokazati.

Poznata hrvatska teoretičarka književnosti Andrea Zlatar Violić u članku *Predfeminizam, feminizam i postfeminizam u hrvatskoj književnosti* tvrdi da se malo koristi pojam feminističke književnosti zato što se u praksi koristi pojam ženskog pisma nastao unutar francuske feminističke kritike književnosti sedamdesetih godina.²⁵ Pojam se i danas upotrebljava kao opći naziv za autorice koje se bave tradicionalnim ženskim temama.

²⁵ Zlatar, Andrea, *Predfeminizam, feminizam i postfeminizam u hrvatskoj književnosti*, <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=54&naslov=predfeminizam-feminizam-i-postfeminizam-u-hrvatskoj-književnosti>, posjet 15. kolovoza 2015.

Zlatar se oslanja na tezu H el ene Cixous koja smatra da termin * ensko pismo* nije moguće definirati, već da praksa ženskog pisanja izmiće teoriji i dekodiranju. Ona smatra da je ženski tekst nespoznatljiv, kao što je i tijelo nespoznatljivo jer prelazi granicu stvarnoga i dopuštenoga (Zlatar 2004: 66). Zlatar tvrdi da za H el ene Cixous teorija ženskog pisanja ne pripada isključivo ženama, već ga mogu prakticirati oba spola. Prema njezinom mišljenju, žene češće koriste takvu vrstu pisanja zato što ne pripadaju vladajućem diskursu. Nisu ga stvorile stoga nisu o njemu ovisne. Njezina ideja da žensko pismo mogu primjenjivati oba spola te da ga se ne može definirati, izdvaja se od suvremene kritike koja taj pojam primjenjuje za sve tekstove autorica koje se, prema njoj, bave uobičajenim ženskim temama.²⁶

Danas se u suvremenoj feminističkoj kritici za žensko pismo koristi nekoliko termina i to ženski, feminilni i feministički tekst. Elizabeth Grosz pod pojmom žensko pismo podrazumijeva određeno političko stajalište zato što su tim pojmom određeni tekstovi koje pišu samo žene, a i namijenjeni su ženskoj čitateljskoj publici. To pokazuje kakva je ženska pozicija u književnosti (Lukić 2001: 239). Grosz ženskim tekstom smatra onaj koji pišu žene, feminilnim onaj koji je napisan sa stajališta ženskoga iskustva te je kulturno obilježen kao feminilan, a feminističkim onaj koji ima jasno određenu političku poziciju.²⁷ Također, smatra da presudni čimbenici u kvalifikaciji teksta kao feminističkog ili femininog ne mogu biti ni spol autora, ni sadržaj teksta, ni spol čitatelja, ni stil teksta.

²⁶ Špiranec, Kristina, *Zatvorena i čitljiva*, <http://booksa.hr/kolumne/kritika-194-slavenka-drakulic>, posjet 17. kolovoza 2015.

²⁷ ibid

4.1 Počeci ženskog pisma u hrvatskoj književnosti

U hrvatskoj znanosti o književnosti pojam *ženskog pisma* prva upotrebljava Ingrid Šafanek u analizi djela Marguerite Duras. Ona je odredila tri uvjeta prepoznavanja različitosti ženskog pisma: spolnu i kulturalnu, tematsku različitost te različitost teksta/diskursa. Kako bismo tekst odredili kao žensko pismo, navedeni uvjeti moraju biti nazočni u tekstu (Zlatar 2010: 98).

Vladimir Biti jedan je od prvih hrvatskih teoretičara koji je upozorio na niz važnih teorijskih rasprava u analiziranju ženskoga diskurza. Kroz diskurz se prikazuju problemi utemeljivanja subjekta i identiteta te se ispituju odnosi između mogućih razina tijela i teksta (Sablić Tomić 2004: 16). Biti u svojim raspravama o udjelu ženskoga u književnosti prati pojmove feminističke kritike poput falogocentrizam, moć, žudnja i dr.

Jagna Pogačnik u članku *Kraj feminizma i ženskog pisma* naglašava da je najveći problem koji se pojavljuje u tematiziranju književnosti koju pišu žene terminološki. Spominje kako je stav da je žensko pismo isključivo stvaralaštvo koje je napisala žena stvoreno od strane medija.²⁸ Također, Pogačnik nabraja književnice poput Dubravke Ugrešić, Slavenke Drakulić, Irene Vrkljan i mnoge druge te upućuje da njihovo pisanje nije nužno žensko pismo zato što ne pišu o istim stvarima, ali ni na isti način stoga ih se ne može jednostavno kategorizirati. Prihvaća termin ženskog pisma onako kako ga shvaća francuska teoretičarka Hélène Cixous koja kaže da termin žensko pismo nije nužno vezan uz spol autora/autorice, već da se radi o posebnim tematskim i stilskim obilježjima koja određuju pripadnost ili nepripadnost određenih autorica ženskome pismu.

²⁸ Pogačnik, Jagna, *Kraj feminizma i ženskog pisma*, http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf, posjet 18. kolovoza 2015.

Nadalje, Pogačnik spominje da je žensko pismo termin koji se veže uz feminističke teorije i rodnu književnu analizu koja je šezdesetih i sedamdesetih godina u zapadnoeuropskim književnostima doživjela procvat. U Hrvatskoj se žensko pismo razvija osamdesetih godina gdje književnice tumače prepoznatljiva feministička pitanja, poput statusa intelektualke u patrijarhalnom društvu, odnosa prema vlastitom tijelu, obiteljskim odnosima posebice odnosa majka – kći i dr.²⁹

4. 2 Najznačajnije predstavnice ženskog pisma

Početak objavljivanja proze Slavenke Drakulić, u teorijski diskurs hrvatske književne kritike usvojen je termin iz feminističke kritike *žensko pismo* koji se i danas upotrebljava kada se govori o prozama Irene Vrkljan, Slavenke Drakulić i Dubravke Ugrešić.³⁰ Helena Sablić Tomić ističe da osamdesetih godina u hrvatskoj književnoj i kulturnoj stvarnosti žena ima *vlastitu sobu*. Prepoznata je činjenica da žene imaju hrabrost, naviku i slobodu pisati o temama koje ih zanimaju, svojim osjećajima, intimi i svojoj žudnji (Sablić Tomić 2004: 17). Sve češće se javljaju interpretacije ženskoga teksta koje istražuju ženski identitet u zajednici i jeziku dok se u ženskom prostoru stvaraju raznolika kulturna, politička, socijalna, privatna, javna i intimna iskustva (Sablić Tomić 2004: 27). Ženska proza osamdesetih godina višestruko je prisutna u suvremenom hrvatskom književnom kontekstu.

²⁹ Pogačnik, Jagna, *Kraj feminizma i ženskog pisma*, http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf, posjet 18. kolovoza 2015.

³⁰ Zlatar, Violić, Andrea, *Pretvorbe ženskog glasa u suvremenoj hrvatskoj prozi*, <http://www.sveske.ba/en/content/pretvorbe-zenskog-glasa-u-suvremenoj-hrvatskoj-prozi>, posjet 18. kolovoza 2015.

Pojmom žensko pismo ona smatra ujednačavanje različitih rodni modela i tipova kroz koje autorice ne naglašavaju samo dvočlanu zaoštrenost između spolnih oznaka i literarnih vrijednosti (Sablić Tomić 2004: 99). U svojim proznim tekstovima koristile su različite feminističke teme kao što su odnos majka i kći, odnos prema tijelu, prema vlastitoj sudbini, prema ženskoj svakodnevnici itd.

Andrea Zlatar, u već spomenutoj knjizi *Tekst, tijelo, trauma*, opisuje Dubravku Ugrešić, Irenu Vrkljan i Slavenku Drakulić kao *tri literarno najsnažnije i u javnosti najprisutnije spisateljice osamdesetih godina* (Zlatar 2004: 80). One su pisale različite poetike ženskog pisma, od ironično – parodijske paradigme do biografske – intimistične proze (Zlatar 2004: 80). Kritika prozu Dubravke Ugrešić nije uvrštavala poetici ženskog pisma te je često bila interpretirana kao odmak od vladajuće žanrovske proze. Proza Irene Vrkljan smatra se prevladavajućim modelom suvremene hrvatske autobiografske proze. Njezina djela naglašavaju odlike njezina pisma i specifičnog ženskog pripovijednog glasa.³¹

Nakon objavljivanja kultne knjige hrvatskog feminizma *Smrtni grijesi feminizma*, Slavenka Drakulić je objavila romane *Hologrami straha*, *Mramorna koža*, *Božanska glad* i *Kao da me nema* čija je središnja tema žensko tijelo. Ono se različito promatra u romanima - od tijela izloženog bolesti do tijela koje se jede iz ljubavi ili tijela podvrgnutog nasilju odnosno želji da se posjeduje drugo tijelo. U njezinim romanima ženski glas pripovijeda o specifičnom ženskom iskustvu. Andrea Zlatar Violić smatra da romane Slavenke Drakulić možemo shvatiti kao tekstualno preoblikovanje feminističkih tema u žensko pismo.³²

³¹ Zlatar, Andrea, *Pretvorbe ženskog glasa u suvremenoj hrvatskoj prozi*, <http://www.sveske.ba/en/content/pretvorbe-zenskog-glasa-u-suvremenoj-hrvatskoj-prozi>, posjet 18. kolovoza 2015.

³² *ibid*

Jagna Pogačnik smatra da se ženske teme poput majčinstva i ženske svakodnevice, teme obiteljskih i bračnih odnosa tematiziraju i poslije osamdesetih, ali uglavnom bez feminističkog senzibiliteta, najčešće su svedene na pojednostavljene klišeje.³³ U razdoblju devetdesetih godina, i Irena Vrkljan i Dubravka Ugrešić i Slavenka Drakulić nastavile su s književnim radom, međutim sve su tri autorice, iz političkih i kulturnopolitičkih razloga odbačene iz matice hrvatske književnosti (Zlatar 2004: 81). Unatoč svim nedaća koje su autorice doživjele, ostale su važne ličnosti hrvatske ženske književnosti.

³³ Pogačnik, Jagna, *Kraj feminizma i ženskog pisma*, http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf, posjet 19. kolovoza 2015.

5. Odnos majka- kći

Ženska briga o djeci u svim je društvima temeljna sastavnica kulture. Irena Bekić tvrdi da ju zapadna civilizacija, utemeljena i održavana na patrijarhalnim odnosima moći, poistovjećuje s majčinstvom koje pak vezuje za ženski identitet.³⁴ Ženska je snaga sadržana u sposobnosti da svojim tijelom nahrani drugo tijelo. Feministice su sedamdesetih godina 20 st. zamjerale svojim majkama pasivnost kojom su prihvaćale svoj podređeni položaj u obiteljskom životu. Pasivnost je za njih predstavljala simbol oduzetosti tijela.

U knjizi *Mudrost majčinstva – majke i kćeri: Stvaranje tjelesnog i emocionalnog zdravlja*, dr. Christiane Northrup istražuje odnos majke i kćeri koji je temelj zdravlja svake žene. Naša vjerovanja o vlastitom tijelu pod utjecajem su vjerovanjima, emocijama i ponašanjima naših majki. Majka je naš prvi i glavni ženski uzor, pruža nam prvo iskustvo negovanja. Naučila nas je što znači biti žena te kako negovati i brinuti za vlastito tijelo. Kroz njezino vođenje, kćer započinje proces konstruiranja vlastitog identiteta. Odnos majke i kćeri je cjeloživotni, bliski, razvojno značajan i kulturalno univerzalni obiteljski odnos. Najintimnije nas određuje. On uključuje dvije osobe u različitim dobima njihova individualnog razvoja. Istraživanje odnosa majki i kćeri važno je zbog razumijevanja međunaraštajnih odnosa i promjena u ovom odnosu tijekom cijelog životnog ciklusa. Kroz odnos majke i kćeri javlja se potreba za bliskosti, vjernosti i uzajamnosti uz istodobno poticanje odvajanja, samostalnosti i nezavisnosti. Zadovoljenje tih potreba odražava se na obostranu dobrobit majki i kćeri.

³⁴ <http://udruga906090.org/wp-content/uploads/2014/11/Majke-i-kceri-final.pdf>, posjet 20. kolovoza 2015.

Iako vjerovanja i ponašanja naših majki imaju značajnu ulogu u prihvaćanju sebe kao žene, veliki utjecaj ima i naša kultura. Majke će nas prve poučiti koja su pravila kulture u kojoj živimo. Utjecaj majki gotovo uvijek pobjeđuje, osobito ako se njihova vjerovanja suprotstavljaju dominantnoj kulturi.³⁵

Svaka se žena, kada postane majka suočava s dvije važne uloge u životu, biti majka ili žena. Ta dva modela mogu postojati istovremeno kod iste osobe, istog identiteta, istog tijela. Neke žene mogu usklađivati uloge ovisno i životnim razdobljima, no kod mnogih je jedna uloga istaknutija od druge, ili su više majke nego žene, ili su više žene nego majke. Caroline Eliacheff i Natalie Heinich tvrde da i majka koja je puna ljubavi prema svojoj kćeri može djelovati destruktivno, odnosno da svojom tolerancijom, pretjeranom blagošću i nesuprotstavljanjem može ugroziti identitet svoje kćeri. Neke kćeri podlegnu majčinom pritisku i postanu poslušne, pa čak i pokorne. Time izgube svoj identitet. Temeljni dio ove teorije čini *odnos prema trećemu*, kojeg može utjeloviti muž/otac/ljubavnik, iskazan kao strast prema nečemu.³⁶ Biti nečija majka ili kći ne opisuje nečiji stalni identitet, već relacijski odnos koji se mijenja s vremenom. Odnos majke i kćeri potrebno je promatrati kao odnos zasnovan na uzajamnoj brizi, ljubavi i zaštiti drugog bića, ali i na poticanju samopoštovanja i svijesti o vlastitom tijelu.

³⁵ <http://www.mvinfo.hr/knjiga/672/mudrost-majcinstva-majke-i-kceri-stvaranje-tjelesnog-i-emocionalnog-zdravlja>, posjet 21. kolovoza 2015.

³⁶ Luketić, Katarina, *Trauma kao normalno stanje*, <http://www.zarez.hr/clanci/trauma-kao-normalno-stanje>, posjet 22. kolovoza 2015.

6. Tjelesnost

Prema Elizabeth Grosz tjelesnost i tijelo su kao aspekt identiteta i ljudske egzistencije bili zanemarivani u povijesti i filozofiji zapadne humanističke tradicije. Ona tvrdi da je *zapadnjački odnos prema tijelu obilježen dualizmom duh – tijelo prilikom čega se stvaraju hijerarhijski, binarni parovi* (Klobučar 2009: 218). Duh je označen kao onaj koji kontrolira, vlada tijelom, dok je tijelo označeno osobinama koje su, prema sustavu vrijednosti Zapada, manje vrijedne i tako je tijelo shvaćeno kao površno, strastveno, prljavo, pasivno (Klobučar 2009: 218). Kršćanska tradicija je odvajanje uma od tijela uspoređivala s razlikom između besmrtnoga i smrtnoga, prilikom čega je tjelesnost okarakterizirana kao smrtna, grijesna i pohotna. U srednjem je vijeku vladalo uvjerenje da je tijelo grijesno, a sve bolesti i tjelesne deformacije koje se javljaju kroz tijelo su posljedica grešnog života pojedinca. Tjelesno je moralo biti podređeno duhovnom stoga je tjelesno predstavljalo posljedicu duhovnog aspekta, tijelo je moralo biti nadvladano.

Dvadeseto stoljeće sve je više okupirano tjelesnošću. Pojava različitih kulturnih formacija označava novi doživljaj vlastitog tijela. Ubrzani razvoj tehnologije, znanosti i medicine pridonosi novom definiranju individualnog odnosa prema tijelu. Rezultati znanstvenog proučavanja tijela ukazuju na neodvojivu povezanost čovjekova tjelesnog i mentalnog aspekta (Klobučar 2009: 219). Mentalni aspekti ljudskog života poput svijesti, jezika, inteligencije i identiteta u bliskom su međuo odnosu s fiziološkim i fizičkim aspektom. Pitanje odnosa identiteta i tijela jedno je od ključnih pitanja za razumijevanje i konzumiranje tjelesnosti u suvremenoj kulturi. Tijelo je pojam koji ima identitetnu, simboličku, političku i kulturnu dimenziju. Ono čini subjekt različitim od nacionalnog, kulturnog i društvenog identiteta. Kroz njega se konstruira jastvo (Kos 2012: 224).

Prema Michaelu Foucaultu tijelo je rezultat djelovanja društva, tj. sastavlja ga diskurs. Na taj način tijelo nestaje kao biološki entitet i postaje socijalni produkt. Tijelo je kulturno mapirano, ne postoji u nekodiranom stanju. Kao posljedica dubokog društvenog ulaska u tijelo, ono postupno nestaje kao fenomen. Društvene prakse kontroliraju i discipliniraju tijelo. Na taj se način reguliraju prirodne funkcije tijela i ograničava osjetilno iskustvo, tj. prirodno postaje konstrukcija društvenog. Tijelo postaje centar ideologije, a kontrola tijela uporište svih kontrola (Kos 2012: 225).

7. Žensko tijelo u romanima Slavenke Drakulić

Jedinstvena feministička i literarna djelatnost Slavenke Drakulić predstavlja vrhunac ženske književne djelatnosti u suvremenoj hrvatskoj književnosti. Njezin književni opus sastoji se od različite tematizacije ženskog tijela odnosno esencijalnog doživljaja tijela i kože. Tijelom je ponekad nemoguće kontrolirati, unutarnji i vanjski faktori preuzimaju našu kontrolu nad njim. U romanima Drakulić opisuje tijelo izloženo bolesti, dotiče se kanibalizma gdje se tijelo jede iz ljubavi i tematizira tijelo podvrgnuto nasilju, odnosno želju da se posjeduje drugo tijelo. Uočavamo da se u njezinim romanima mijenjaju perspektive sagledavanja tijela. Žensko tijelo možemo promatrati kao ogledalo koje reflektira različite socio-povijesne diskurse koji su slučajni ili su ovisni o prostoru i vremenu. Naše je tijelo određeno kategorijama koje su vremenski, društveno i geografski uvjetovane i proizvedene. Fizičko tijelo se promatra kao ono što međusobno razdvaja muškarce i žene. Pojam ženstvenosti poistovjećuje se s krhkošću, pasivnošću i nježnošću i mekoćom.

Slavenka Drakulić u romanima *Hologrami straha*, *Mramorna koža*, *Božanska glad* i *Kao da me nema* progovara o životima žena koje se suočavaju s bolešću, obiteljskim odnosima, ljubavlju, neposjedovanju i granicama tijela kao i osobnom trajanju u vremenu i prostoru. Andrea Zlatar smatra da je kroz pogled tijela oblikovan proces samotumačenja jastva i samorazumijevanja u tekstu (Zlatar 2010: 111). Prema već spomenutim terminima koje Elizabeth Grosz koristi za žensko pismo, romane Slavenke Drakulić možemo definirati kao feministički tekst zato što se sastoji od svih temeljnih odrednica feminističkog teksta: diskurs iz kojeg se pripovjeda iz ženske perspektive, snažan ženski glas, govori se o specifičnom i jedinstvenom ženskom iskustvu i u konačnici zbog spisateljičinog stajališta koje ima socijalne i političke implikacije (Zlatar 2010: 108).

8. Hologrami straha

Slavenka Drakulić je u romanu *Hologrami straha*, objavljenom 1987. godine, obradila temu suočavanja s opasnom bolešću. Romanom se može u kontekstu autobiografske proze predstaviti priča o ženi koja se suočava s bolešću, strahovima i granicama svog tijela nad kojim nema kontrolu. Pripovjedačica je neimenovana mlada žena koja u prvom licu, kronološki opisuje vlastito stanje tijela i duha dok prolazi kroz složenu operaciju transplatacije bubrega. Potrebno je pratiti vremenska razilaženja u romanu zato što pripovijedanje neprestano prelazi iz sadašnjosti u prošlost kada se autorica prisjeća svog obiteljskog života, osobito odnosa s majkom i kćeri. Retrospektivnim pripovijedanjem autorica prikazuje socijalne odnose s različitim likovima koji su obilježili njezin život. Introspekcija je dominantna pripovijedna tehnika u romanu čime se narušava kontinuitet pripovijedanja. Događaji iz romana podudaraju se sa stvarnim životom autorice koja u romanu čitatelje uvodi kroz strah koji se javlja kao posljedica ugrožene tjelesnosti. Prema mišljenju Andree Zlatar identitet nije uspostavljen s autoricom stoga je riječ o homodijegetskoj fikciji koja ne odvaja podudarnost stvarnih događaja iz autoričina života s događajima iz romana. Međutim, propitivanje navedenog odnosa nije zadatak romanesknog žanra, već samo dodatak kako bi se uspostavio efekt uvjerljivosti (Zlatar 1998: 115).

O osobnom životu autori uvijek pišu s određene vremenske distance stoga je vrijeme priče različito od vremena zbivanja (Sablić Tomić 2004: 117). Autorica čitateljima otkriva osobna iskustva kroz bilješke o nizu običnih situacija i svakodnevnih frustracija. Dakle, ona nije upućivala na tekst što je običaj u autobiografskoj prozi, već je tekstualno tijelo ograničilo socijalni prostor (Sablić Tomić 2004: 117).

Helena Sablić Tomić smatra da Drakulić teži tome da kroz autentičnu priču o osobnoj sadašnjosti razotkrije nekoliko dimenzija ženskog identiteta u prostorima kolektivne socijalne i kulturološke zbilje (Sablić Tomić 2004: 117).

8.1 Bolest kao dio tijela

Naša iskustva nisu prisutna samo u sjećanjima i zapisima, ona ostavljaju duboki trag u tijelu. Sve što se događa u našem umu ostavlja svakodnevno posljedice na tijelu zato što su međusobno povezane sve razine ljudskog postojanja (tjelesna, mentalna, duhovna i emocionalna). Tijelo je dokaz čovjekova postojanja, njegovih djelovanja i vjerovanja. Ako se povučemo u sebe, osvijestit ćemo ono što u svakodnevnici ne uspijevamo primijetiti i proživjeti. Ljudsko tijelo često pada u zaborav i postaje pasivno zato što se ljudi često posvećuju svom umu. Zbog odvojenosti od te cjeline ne možemo pronaći unutarnji mir.

Bolest čovjeka fokusira prvenstveno na tijelo. U romanu bolest junakinju odvaja od ostalih i čini je različitim od ostalih članova zajednice; postupno je izolira, odvaja od njenih najbližih, prijatelja i obitelji. Osjećaj samoće i straha su sastavni dijelovi bolesti. Junakinja je svjesna vlastite otuđenosti, razlike spram drugih, njezino *Ja* biva odvojeno od drugih. Drakulić je vlastito *ja* usmjerila osobnom pripovijedanju o bolesti s kojom se suočila.

I meni samoj čini se da se to događa drugome, drugoj meni. Dijelim se, vidljivo se dijelim. Moram funkcionirati. Zato se razdvajam na Ja i tijelo, između je razapeta tanka opna ravnodušnosti. Ono se pretvara u dodatak stroju, ali ta ovisnost ne smeta, ne opsjeda me, to je tako (Drakulić 1988: 14).

Kroz roman autorica uspostavlja vlastitu cjelovitost i identifikaciju, oblikuje sebe kroz tekst. On predstavlja njezinu intimnu autobiografiju koju možemo promatrati kao autobiografiju tijela. Tekstom nastoji prikazati vlastitu

transformaciju nepotpunog, propadljivog i krhkog postmodernog identiteta (Sablić Tomić 2004: 119). Kroz vlastitu samosvijest prikazuje svoja biografska i socijalna iskustva, snove, strahove i osobne frustracije zbog bolesti koja je u potpunosti zauzela njezino tijelo. Junakinja postaje svjesna svoje tjelesnosti kroz osjećaj boli, njime postaje svjesna svog postojanja.

8.2 Prisutnost straha

Naravno da se bojim. Bojala sam se čitavo vrijeme (Drakulić 1988: 9).

Tim riječima autorica započinje svoju intimnu ispovijest. Suprotstavljanje dvaju različitih glagolskih vremena, prezenta i perfekta, ključno je za cijelu strukturu teksta. Osjećaj straha provlači se kroz cijelu radnju, on postaje temeljno stanje koje obuzima junakinju. Strah od budućnosti, od neizvjesnosti. Prikazuju se njezini naponi traganja za socijalnim, ženskim identitetom. Putovanjem u prošlost analizira svoje jastvo, odnosno tumači samu sebe. Razmišlja o događajima koje je utisnula u pamćenje i koji izlaze na površinu u njezinim najtežim trenucima. Tematizira osobnu sadašnjost i pruža uvid u vlastitu intimu preko zadržavanja ženskoga glasa na osobnim ispovijestima o tijelu u trenucima bolesti.

9. Mramorna koža

Slavenka Drakulić 1955. godine objavljuje roman *Mramorna koža* koji je pisan u prvom licu i opisuje neobičnu priču o distanciranom odnosu jedne

kiparice i njezine majke. Njihov odnos smješta se na jedinstvenom, nezaobilaznom odnosu tijela i kože. Priču u prvom licu priča pripovjedačica kojoj nije navedeno ime. Prema Andrei Zlatar *roman je organiziran kao retrospektivno pripovijedanje koje uzima autobiografsku formu iskazivanja, a kronološko izlaganje lomi u epizode* (Zlatar 1998: 117). Svaka epizoda ima vlastitu sadašnjost. Temelj priče čine brojne epizode iz prošlosti dok epizode iz sadašnjosti čine tek fabularni okvir zbivanja. Pripovjedačica neprestano napušta sadašnjost i vraća se u prošlost prisjećajući se života s majkom. Na taj način gubi svoj identitet kao pripovjedačica i zbivanje promatra iz daljine, kao da postaje netko drugi koji promatra trenutnu situaciju. Gledište *promatračkog* prikazivanja i pripovijedanja karakteristično je za prozu Slavenke Drakulić (Zlatar 1998: 118).

Pripovjedačica ponekad opisuje događaje u kojima nije sudjelovala (npr. majčine misli, trenutak kada na fotografijama škarama reže lica svojih ljubavnih partnera). Takvu sveznajuću pripovjedačicu ne možemo okarakterizirati kao objektivnu zato što sve što saznajemo o majci, saznajemo iz viđenja njezine kćeri. U romanu se odnos majke i kćeri odražava kroz golo žensko tijelo; mladost, ljepotu, tjelesne dodire, prvi spolni čin i u konačnici kroz postepeno propadanje i starenje. Goloća i tjelesnost uvijek su bile doživljavane kao nešto nečisto, griješno, nešto čega se treba stidjeti. One ostavljaju nezaobilazan trag u društvu i kulturi.

9.1 Ostavljanje traga

Već na početku priče pripovjedačica otkriva koliki je trag njezina majka ostavila na nju. Njezina je majka uvijek uz nju, u njezinim radovima, u njezinim mislima. Njih su dvije jedno, uvijek zajedno. Majka prethodi kćerinom životu,

ona ima prednost pred njom koja se ne može ukinuti. Glavni tijek radnje vraća nas u doba kćerinog puberteta, u razdoblju kada je postupno otkrivala svoju tjelesnost, svoju seksualnost. Tjelesnost predstavlja prepreku u komunikaciji majke i kćeri. Upoznavanje vlastite tjelesnosti u romanu predstavlja odvajanje od vlastite majke. Majka i kći nisu više toliko prisne, emotivno se zatvaraju. Kći cijeloga života žudi za majčinim golim tijelom, želi ga osjetiti, vidjeti i dotaknuti, zanesena je njezinom ljepotom. Roman započinje javnim izlaganjem mramornoga kipa koji je kći napravila po uzoru na majčino golo tijelo. Kroz skulpturu se otkrivaju kćerine najdublje težnje za majčinim osjećajima i ljubavi koje joj nikada nije pružila. Zbog majčine hladnoće cijelog ju je života pratio osjećaj praznine koji je prikazala kroz mramorni kip. Osjećala je da kroz hladni kamen izbijaju majčina ljepota, strast, žudnja i njezina superiornost. Također, otkriva se ono što se želi sakriti od djece, seksualnost vlastitih roditelja. Umjetnička djela čine vidljivim dostojanstvo i ljepotu ženskog i muškog tijela, kroz njih možemo spoznati značenje i pravu ljepotu tijela.

Kroz težak fizički rad kći želi izvući odnosno učiniti vidljivim strast koju je majka cijeli život skrivala od nje. Kroz oblikovanje kipa osjeća kontrolu nad majčinim tijelom, nadmoć koja je obuzima. Takvu je predstavlja javnosti, a kada majka vidi skulpturu u novinama i u njoj prepoznaje sebe pokušava učiniti samoubojstvo. Ona prepoznaje svoje jastvo u skulpturi koja ju podsjeća na grešan život u kojem nije nikada iskazivala ljubavi prema svojoj kćeri. Majčina depresivna praznina očituje se njezinom odsutnošću, koju je njezina kći doživljala kao odsutnost ljubavi. Njezin identitet je otkriven javnosti te zbog toga osjeća stid. Nakon pokušaja majčina samoubojstva, kći se vraća kući i obuzimaju je *duhovi prošlosti*. Prisjeća se života s majkom i njezine nadmoći. Kći je cijelo djetinjstvo ovisila o majci, ali se ta hijerarhija ovisnosti mijenja sa životnom dobi, smanjuje se postupno kako se kći osamostaljuje. Međutim, dolazi do zamjene uloga, sada se kći mora brinuti o oslabljenoj majci, ona

postaje majka svojoj majci. Njoj je određena rodna uloga i mora je ispoštivati. Majčinstvo je ključni dio ženskog identiteta.

9.2 Neprihvatanje tjelesnosti

Ne pokazuje se jasno da ljepota donosi neku korist; njezina kulturna nužnost ne može se razabrati, pa ipak ne bismo mogli zamisliti njezino nepostojanje u kulturi, napisao je Freud.

Kći veoma intenzivno doživljava majčinu ljepotu, osjeća vlastitu inferiornost nasuprot idealiziranoj veličini koju pripisuje svojoj majci, veličini utjelovljenoj u osjećaju ljepote. Majku podiže na pijedestal, njezino tijelo postaje kćerino najvažnije umjetničko djelo. U romanu je golo tijelo prikazano iz kćerine perspektive, ono je nositelj cjelokupnoga identiteta. Prema Giorgiu Agambenu goloća lijepoga tijela može zasjeniti lice ili ga učiniti neprimjetnim.

Majka postupno primjećuje da kćer odrasta, postaje ženom, međutim nikako ne želi prihvatiti njezinu tjelesnost. Počinje primjećivati majčinu ljubomoru kada joj se tijelo počelo razvijati, kada su drugi počeli primjećivati njihovu sličnost i nazivati ih sestrama. Kći nikada nije bila ljubomorna na majku, već na one kojima je majka pružila ljubav i darovala svoje tijelo. Prvo se htjela poistovjetiti s njom, oblačila je njezine haljine i cipele, češljala se njezinim češljom, prala sapunom, a kasnije se htjela odvojiti od nje i poništiti sličnost među njima tako što je odrezala svoju dugu pletenicu.

Majka ne pokazuje kćeri kako brinuti i njegovati vlastito tijelo, kćer mora sama otkrivati znakove koje joj majka upućuje o vlastitom tijelu. Prvu menstruaciju doživljava kao nešto prljavo, nečisto zato što je majka tako doživljava, kao težak teret.

Nije se više radilo o brokatnoj presvlaci francuskog ležaja, nego o prijelazu u drugu vrstu žena: onih koje iza sebe ostavljaju tragove svoje mučne ženskosti (Drakulić 1989: 38).

Tijekom povijesti se smatralo da dobitkom prve menstruacije žene postaju *prljave*. Zadaća muškaraca je bila da očiste ženu od prljavština. Najčešće je bila riječ o različitim obredima (Kipnis 2009: 71). Opasnosti od bolesti i zaraze koje se prenose menstrualnom krvlju potječu iz zapadne kulture u kojoj je prisutan strah od ženske moći rađanja (Zlatar 2010: 27). U romanu majka doživljava krv kao *nepodnošljivo svjedočanstvo o tijelu*, a riješava je neprestanim pranjem tijela i posteljine.

Ona nikada ne bi prostrla donju plahtu a da ništa ne podmetne: pogled na umrljani madrac nepodnošljivo je svjedočanstvo o tijelu. Ona me učila da treba preduhitriti sve tragove tijela, nečistoće. Da treba predvidjeti najgore – boriti se protiv krvi kao protiv neprijatelja (Drakulić 1989: 36)

Majka je kćer promatrala kao nevinu, čistu djevojčicu koja nikada ne smije odrasti, ali to se promijenilo onoga dana kada je dobila prvu menstruaciju. To se može objasniti činjenicom da majke pomlađuju kćeri da bi izbjegle spoznaju da stare u usporedbi s njima, stvaraju iluziju da usporavaju ili zaustavljaju protjecanje vremena. Na taj se način majka pokušava identificirati s kćeri (Eliacheff 2004: 152).

9. 3 Odnos utroje

Kći nije imala stalnu očinsku figuru koja bi omogućila razdvajanje majke i kćeri zato što se otac objesio kada je imala tri godine. U romanu se ne saznaje previše o liku oca, jedino sjećanje koje kći ima na njega je fotografija portreta

koju je majka sačuvala, dok je ostale spalila. Očevu smrt opravdava riječima da nije moguće živjeti uz majčinu ljepotu koja ubija. Ne shvaća kako je teško živjeti s njom. Dok opisuje oca, naglasak stavlja na njegove osjećaje i bolnom izrazu lica, kao da zna kakva ga sudbina čeka:

Otac ima četrdeset i tri godine, usko lice i gustu kestenjastu kosu prorijeđenu na zaliscima. Neodređeno se smješka. Naočale skrivaju nešto od izraza melankolije u očima, u suprotnosti sa slabim, gotovo odsutnim osmijehom sumnje s kojom promatra svijet, nju, sebe i izrazom izvjesnog prikrivenog bola koji se taloži oko usta i s kojim se prepušta toku događaja. Događaji će ga svladati. U vrijeme fotografiranja on to već zna. (Drakulić, 1989: 27-28).

Useljenjem poočima u stan dodatno se narušava već ionako udaljen odnos majke i kćeri. Majka se u potpunosti posvećuje novom ljubavniku i ne brine previše za svoje dijete. Njegovo tijelo postaje prepreka njihovom odnosu.

Tada, u kupaonici, gledale smo kako zbog njega gubimo jedna drugu i kako ništa, baš ništa to više ne može promijeniti (Drakulić 1989: 74).

Međutim, njegov dolazak pobudio je u kćeri neke nepoznate tjelesne osjećaje, ubrzo stupa u odnos s poočimom i uz njegove dodire otkriva svoje tijelo koje joj je dugo bilo nepoznato. Kada prvi put stupaju u spolni odnos kći zamišlja da su ona i majka jedno tijelo zato što ih on oboje dodiruje iznutra, tamo gdje su iste. Ovakav odnos François Héritier naziva *incestom drugog tipa* koji se definira kao spolni odnos dviju osoba u krvnom srodstvu s istim partnerom, koji između osoba u krvnom srodstvu uvodi blisku tjelesnu intimnost (Eliacheff 2004: 119). Upravo je takvu intimnost kći htjela postići s majkom. Poočimovo tijelo, koje je prije smatrala preprekom, sada koristi kako bi se

približila majci. On joj pruža pažnju koju ne dobiva od majke. Opčinjenost poočimom prestaje nakon spolnog odnosa koji, zbog pojave krvi, ubrzo u njoj izaziva gađenje. Poočima počinje promatrati drugim očima, kao golog, starog, prosjedog muškarca. Spolni čin počinje shvaćati kao silovanje, a kada kaže majci što je bilo, ona odabire ljubavnika ispred vlastite kćeri. Nakon tog događa odlazi na školovanje u drugi grad i vraća se ponovno nakon pokušaja majčinog samoubojstva.

9.4 Prolaznost tijela

Cijeli roman temelji se na ideji zarobljenosti čovjeka svojom tjelesnošću. Tijelo nas određuje, međutim ono je prolazno i nestaje. Tijelo nije u našoj kontroli, ono je kvarljivo. Kći se suočava s vlastitim i majčinim propadanjem u trenutku kada se suočava s majčinom smrću. Uočava kako majka gubi kontrolu nad svojim tijelom što istovremeno u njoj izaziva nježnost i gađenje. Skidanjem odjeće s onemoćale majke kći napokon postaje sjedinjena s majkom.

Leži preda mnom konačno otkrivena, s još svježim tragovima nekadašnje ljepote koja ni jednoj od nas više nije važna. Tek sada sam joj sasvim blizu (Drakulić 1989: 149).

10. Kao da me nema

Potresan roman *Kao da me nema* je intimna priča o tome kako je rat promijenio ljude i njihove sudbine. Drakulić piše o nemilosrdnim silovanjima Muslimanki u srpskim logorima u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata. Knjiga je nastala na temelju pisanih i usmenih svjedočanstava žrtava silovanja stoga

Drakulić u mnogim intervjuima tvrdi da je knjiga *posveta ili spomenik žrtvama rata*³⁷. Glavna junakinja romana S. prenosi u potpunosti priču o ratnim strehotama kojima je svjedočila i koji su zauvijek obilježili njezino tijelo i dušu. Autorica naglašava da je lik S. fikcionalan, nastao na temelju svih žena koje su proživjele ono što S. utjelovljuje. Njezin lik predstavlja cijelu zajednicu koja je pogođena ratom ili ono što je od ostalo. Također, smatra da problematika silovanja nikada ne smije biti zaboravljena. Žrtve rata predugo su se u tišini nosile sa svojom patnjom, boli i sramom te nemogućnošću da iskažu proživljenu traumu.³⁸ Njihovom je tijelu oduzeto dostojanstvo.

Iako se *Kao da me nema* doživljava kao još jedan u nizu autoričnih romana o tijelu, ona želi kod čitatelja postići empatiju i djelovanje umjesto uobičajenog zgražanja. Govorenje o proživljenim traumama, posebice o silovanju, uvijek zalazi u prostore tabua i socijalnih predrasuda. Autorica posreduje između žrtava i čitatelja te nastoji kod čitatelja postići identifikaciju sa žrtvom koja znači podjelu traume na čitatelja, a to je *bolesno stanje* (Korljan 2012: 415). Kada autor napiše ovakvo traumatično djelo mora ga stalno iščitavati, prisjećati se tuđih misli i osjećaja. Svi likovi u romanu imaju skriveno ime, ne žele otkriti svoj pravi identitet javnosti, ali njihova priča predstavlja važno značenje za cjelokupnu zajednicu.

10.1 Tijelo u vlasništvu drugoga

U ratu se muškarce i žene odvajalo, svaki je spol bio zadužen za određene poslove. Sustavni raspad identiteta i to ne samo individualni, već i kolektivni jest ono što je zajedničko svim preživjelima u književnoumjetničkom i dokumentarnom diskursu (Korljan 2012: 417). Trauma se nosi kao emocionalni

³⁷ Matejčić, Barbara, *Patnja kao fikcija*, <http://www.h-alter.org/vijesti/patnja-kao-fikcija>, posjet 31. kolovoza 2015.

³⁸ <http://metro-portal.hr/slavenka-drakulic-predstavila-reizdanje-knjige-kao-da-me-nema/50252>, posjet 31. kolovoza 2015.

teret. Nakon proživljenih traumatskih iskustava kod žrtava se sve promijeni, njihov identitet se u potpunosti raspada. Postaju netko drugi s ciljem da sačuvaju svoj pravi identitet s kojim moraju nastaviti svoj život. Još veći raspad identiteta događa se kada žrtve ne žele priznati drugima što su proživjele zbog reakcije okoline, ali i vlastitog srama. Tradicija unutar kojoj su žrtve odgajane traži od njih čistoću i vjernost. Njihova kultura im oduzima sredstvo suočavanja s vlastitim iskustvom stoga njihova trauma postaje kulturalna trauma (Korljan 2012: 418). Kako bi obrambenim mehanizmima izbjegla traumatske događaje, osoba se dijeli na dvoje (Korljan 2012: 417):

S. opaža da više nema svoje volje, nju zamjenjuje nešto drugo, kao da neki automat u njoj preuzima komandu nad tijelom i ono se miče i reagira mimo nje. Ponovo se nešto događa istodobno njenoj dvojnici i njoj samoj" (Drakulić, 2010: 62)

Nakon prvog silovanja S. osjeća da njezino tijelo više nije samo njezino, ono postaje objekt nad kojim zločinci iskazuju svoju moć:

Našla se u skladištu žena, u prostoriji u kojoj su ženska tijela uskladištena za upotrebu muškarcima (Drakulić 2010: 59).

Ona ne može govoriti jer se osjeća kao da ne postoji, kao da je nema. Gubitkom kontrole nad vlastitim tijelom, S. gubi i identitet, svjesna je mjesta i situacije u kojoj se nalazi i prisiljena je prihvatiti ju kako bi preživjela. Njezino će tijelo zauvijek ostati obilježeno tragovima muških tijela, više nikada neće u potpunosti biti njezino. Njezino tijelo pripada drugima, muškarci ga uzimaju nasilno i protiv njezine volje:

Kad spusti pogled vidi da su njene noge još uvijek tamo i da je između njih neko muško lice. To su, naravno, njene noge. S. sebi kaže da su to njene noge, ali ih zapravo ne osjeća. Kao da me nema, misli. Kao da više nisam tu (Drakulić 2010: 55).

Neprestano silovanje i udarci jedni su od ekstremnih oblika nasilnoga raspolaganja tijelom. U romanu se oduzimanje kontrole nad vlastitim tijelom očituje na različite načine kao što su zatočenost, nedostatak higijenskih uvjeta, mentalno mučenje, glad, prljavština, hladnoća...

Stavljanjem šminke, možemo reći maskiranjem, S. postaje netko drugi, stavlja masku iza koje se može sakriti. Mijenjanjem lica postaje, barem nakratko, netko drugi. Barbara Matejčić smatra da se maskiranje u romanu može tumačiti kao preuzimanje značajki drugoga spola. S. to čini kako bi muškarcima bila što bliže i prestala sebe doživljavati kao ranjivu ženu. Maskom postaje glumica koja glumi da uživa i na taj način muškarcima oduzima priliku da je ponize. Sve radi u svrhu preživljavanja što dokazuje i poznanstvo s Kapetanom, upraviteljem logora.

U logorima se stvara kolektivni identitet koji je specifičan u ženskim logorima, žrtve se postupno identificiraju sa sredinom na koju su osuđene. Iako u logorima svaka žena brine za sebe jer je budućnost nepredvidiva, povezuju ih traumatski doživljaji kojima svjedoče, žene se jedna u drugoj *zrcale* (Korljan 2012: 420). Od trenutka kada su nasilno odvedene u logore, žene više nisu smatrane osobama već materijalnim objektima. Sve zajedničke proživljene traume, sva životna iskustva, i pozitivna i negativna, ostat će dijelom njihovih života, sakriveni negdje duboko u njihovim srcima.

Ovdje, u sobi, bile su zajedno. Poznavale su se, navikle su jedna na drugu i to im je davalo sigurnost i snagu da se održe. Djevojke su te večeri pažljive jedna prema drugoj, svjesne da ih život, koji ih je bacio zajedno u tu sobu, upravo razdvaja (Drakulić 2010: 99).

11. Božanska glad

Roman *Božanska glad* razlikuje se od ostalih romana Slavenke Drakulić po tome što je u središtu romana intenzivni ljubavni odnos dvoje mladih intelektualaca, Poljakinje Tereze i njezina ljubavnika, Brazilca Joséa. Prema mišljenju Andree Zlatar, autorica ovim romanom osvješčuje kanibalsku dimenziju ljubavi kao doslovnog, materijalnog posjedovanja tijela kroz jedenje (Zlatar 2004: 104). Likove je sudbinski u knjižnici spojila antropološka studija o

kanibalizmu naziva Božanska glad koja je obilježila njihove sudbine, a koje još nisu bili ni svjesni. Pripovjedačica nas u prvom licu uvodi u njihovu tjelesnu ljubav, strast koja prelazi u međusobnu opsjednutost i odnos koji biva prekidan.

Autorica ne koristi klasično linearno pripovijedanje već se radnja razvija kroz refleksije o ljudskim granicama, raspravama o prirodi i porijeklu kanibalizma, o nedostatku jezične komunikacije i prepričava različite jezike (Zlatar 2004: 111). Specifičnost njihova odnosa je upravo nedostatak jezične komunikacije. Oboje su bili stranci u nepoznatom gradu, u jeziku kojim su se služili, postupno ih je uhvatila kriza identiteta u osnovnom načinu sporazumijevanja. Njihova su tijela postala osnovni način komuniciranja, Tereza je jedino uz pomoć njegova tijela mogla razumijeti njezin jezik njegovih osjećaja. Njihova verbalna komunikacija zamijenjena je tjelesnom, uzajamnim davanjem i primanjem užitka. Oni nisu pripadali jedan drugome, već su njihova tijela posjedovana poput objekata:

Tijelo je popunjavalo našu odsutnost iz jezika, to nešto što nam je stalno izmicalo, već od samog početka. Tijelo je bilo jedini način na koji mi se otvarao izravan put do njega, do njegove tamne unutrašnjosti (Drakulić 2003: 316-317).

Kada je jezik prestao biti nit koja ih je spajala, pojavila se glad za hranom, dodirima, tijelom:

Da samo barem imali vremena, možda smo mogli prebroditi tu ukorijenjenost bića u jeziku... Možda je nedostatnost riječi i naš strah od izgubljenosti u labirintu jezika, strah od nesporazuma, upravo pothranjivao uzajamnu glad za tijelom. (Drakulić 2003: 326).

11.1 Dominacija tijela

Kada tijelo nešto poželi tada ne postoji logika uma. Na fizičko tijelo se gleda kao na ono što razlikuje i određuje žene i muškarce. Tijelo je moćno, često nemamo kontrolu nad njime što nas uvodi u ljubavnu priču Tereze i Joséa, u kojoj tijelo preuzima dominaciju. Ono je odvojeno od njih samih i padaju pod utjecaj njegovih želja i potreba. Andrea Zlatar tvrdi da je *tijelo ključan pojam socioerotskih odnosa, jer je tijelo dokaz prisustva, pravo iskustvo realnosti života, konačna referentna točka postojanja koja se potvrđuje upravo u seksualnom odnosu* (Zlatar 2004: 201).

Terezino je tijelo opsjednuto drugim, a u romanu je drugi José. Njihova je tjelesna ljubav dovedena do granica koje nisu smjele biti prijeđene. Tijelo postaje objekt užitka. Tereza je sa Joséom pokušala stvoriti vlastiti svijet, ograđen događajima iz prošlosti i budućnosti, ali za takvu odluku osoba mora prestati osjećati okuse, boje, zvukove, mirise i sve ono što ga može podsjećati na život prije sadašnjosti. Ona ne može prihvatiti život bez Joséa i postaje svjesna činjenice da je jedini način da zauvijek ostanu povezani taj da ga ona ubije, pojede i na taj način zauvijek sačuva u sebi. Kako bi ostvarila apsolutno ljubavno jedinstvo, unosi ga fizički u svoje tijelo i taj je čin ispunjava.

Tereza zapravo nikada nije upoznala Joséa kao osobu, trebao joj je kao obrana od samoće. Doživljavala ga je kao stranca o kojem ne zna i ne mora ništa znati, jedino je bilo važno da ga posjeduje, da mu je nadređena.

Zapadnjački odnos prema tijelu obilježen je dualizmom tijelo-duh i prema njemu je duh nadređen tijelu, on njime kontrolira dok je tijelo okarakterizirano manje vrijednim, podređenim osobinama. Tijelo je zatvor duše i uma. Navodeći se tim vjerovanjem, Tereza kanibalizam ne prepoznaje kao zločin. Shvaća ga kao jednu vrstu rituala prisvajanja, kao moć vjere. Svoj čin Tereza naziva nužnom pojedinosti, kanibalizam doživljava kao mogućnost produživanja

zajedničkog života, kao tehniku koja im je omogućila da ostanu zajedno. Nimalo ne žali zbog svog postupka.

I dok sam zatvorenih očiju čekala da mi se suhi komadić otopi u ustima, bila sam uvjerena da ne griješim: osnove moje vjere poklapale su se s mojim namjerama. Osjetila sam duboku zahvalnost prema majci koja me naučila vjerovati. Možda sam prvi put razumijela kako vjera pojednostavljuje ljudski život – i smrt (Drakulić 2003: 434).

12. Zaključak

Pojam tijela je temeljni dio osobnog identiteta čije promjene znatno utječu na njegovo oblikovanje. Okruženje u kojem tijelo biva znatno utječe na proces formiranja identiteta. Koliko je pojam identiteta kompleksan pokazuju mnogobrojni radovi raznih teoretičara koji identitet promatraju iz različitih perspektiva. Identitet se stvara u procesu razlikovanja, uspostavljanja sebe u odnosu na druge. Individualni identitet uvijek se razvija u interakciji s drugima. Pitanje odnosa identiteta i tijela jedno je od ključnih pitanja za razumijevanje i konzumiranje tjelesnosti u suvremenoj kulturi. Hijerarhijski dualizam između

tijela i duha je u središtu mnogih religijskih i filozofskih tradicija pri čemu je duh nadređen tijelu što čini osnovu čovjekova postojanja.

Prvim romanom, *Hologrami straha*, Slavenka Drakulić otvara ciklus pripovjedne proze, koji čine romani *Mramorna koža*, *Božanska glad* i *Kao da me nema*, a u kojima je tijelo prikazano kao središnji motiv kroz koji je oblikovan proces samotumačenja jastva i samorazumijevanja u tekstu. Njezin književni opus sastoji se od različite tematizacije ženskog tijela odnosno esencijalnog doživljaja tijela i kože. Njezini romani sastoje se od svih odrednica koje određeni tekst čine feminističkim: diskurs iz kojeg se pripovjeda iz ženske perspektive, snažan ženski glas, radnja obuhvaća specifično i jedinstveno žensko iskustvo. Njezini pogledi na žensko tijelo uvijek stvaraju mjesta za nove interpretacije. U svojim djelima autorica progovara o životima žena koje se suočavaju s bolešću, obiteljskim odnosima, ljubavlju, neposjedovanju i granicama tijela kao i osobnom trajanju u vremenu i prostoru.

U romanu *Hologrami straha* Drakulić je obradila temu suočavanja s opasnom bolešću gdje pripovjedačica kronološki opisuje vlastito stanje tijela i duha dok prolazi kroz složenu operaciju transplatacije bubrega. Središnji likovi romana *Mramorna koža* su majka i kći čiji se odnos odražava kroz golo žensko tijelo. U romanu je golo tijelo prikazano iz kćerine perspektive, ono je nositelj cjelokupnoga identiteta. *Božanska glad* opisuje intenzivni ljubavni odnos dvoje mladih intelektualaca gdje je tema tjelesnosti dovedena do kanibalizma. Posljednji roman, *Kao da me nema* problematizira pitanje traume uzrokovane ratnim silovanjima. Gubitkom kontrole nad vlastitim tijelom, žena gubi identitet. U svojim proznim tekstovima autorica se koristila različitim feminističkim temama kao što su odnos majka i kći, odnos prema tijelu, prema vlastitoj sudbini, prema ženskoj svakodnevnici i sl. Slavenka Drakulić je autorica koja svojim jedinstvenim književnim opusom plijeni čitateljsku pozornost i izvrsno

ukazuje na krhkost ženskog identiteta u trenutku kada je dovedeno na rub gubitka.

13. Sažetak

Cilj ovog rada je kroz analizu romana *Hologrami straha*, *Mramorna koža*, *Božanska glad* i *Kao da me nema* autorice Slavenke Drakulić objasniti povezanost identiteta i tijela, prikazati na koje načine žensko tijelo postaje nositelj identiteta te kako unutarnji i vanjski faktori preuzimaju kontrolu nad tijelom. Rad je koncipiran u nekoliko cjelina. U prvoj cjelini su prikazani teorijski pristupi pojmu identiteta. U sljedećim poglavljima će se spomenuti najznačajnije feminističke teoretičarke i iznijeti prihvaćene teorije i postavke oko ženskog pisma. Jedno će poglavlje biti posvećeno predstavnicama ženskog

pisma u hrvatskoj književnosti: Slavenki Drakulić, Dubravki Ugrešić i Ireni Vrkljan. Slavenka Drakulić u romanima se dotiče i odnosa majke i kćeri prikazanog kroz razna pitanja o ženskoj tjelesnosti stoga će se u radu ukratko opisati važnost odnosa majke i kćeri. U posljednjim poglavljima rada navedeni teorijski dio primijenit će se na romanima Slavenke Drakulić te će se prikazati različite perspektive sagledavanja ženskog tijela i na koji način ono postaje nositelj identiteta. Na kraju je dan zaključak o završnom radu u cjelini.

Ključne riječi: identitet, tijelo, feminizam, žensko pismo, odnos majka-kći, Slavenka Drakulić

14. Popis literature:

Izvori:

- Drakulić, Slavenka, *Hologrami straha*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.
- Drakulić, Slavenka, *Mramorna koža*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Drakulić, Slavenka, *Kao da me nema*, Profil multimedija, Zagreb, 2010.
- Drakulić, Slavenka, *Sabrani romani*, Profil International, Zagreb, 2003.

Literatura:

- Agamben, Giorgio, *Goloća*, Meandarmedia, Zagreb, 2010.
- Aleksovski, Marinela, *Kanibalski narcizam u romanu Božanska glad Slavenke Drakulić*. // Nova Croatica. 5, 5(2011), str. 401-409.
- Anić, Vladimir, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb, 1994.
- Beauvoir, Simone de, *Drugi pol*, BIGZ, Beograd, 1982.
- Butler, Judith, *Nevolje s rodom :feminizam i subverzija identiteta*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000.
- Culler, Jonathan, *Književna teorija: vrlo kratak uvod*, AGM, Zagreb, 2001.
- Čačinović, Nadežda, *U ženskom ključu : ogledi o teoriji kulture*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2000.
- Damasio, Antonio, *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti*, Algoritam, Zagreb, 2005.
- Eliacheff, Caroline, Heinich, Nathalie, *Majke-kćeri: odnos utroje*, Prometej, Zagreb, 2004.
- Estes, Clarissa Pinkola, *Žene koje trče s vukovima: mitovi i priče o arhetipu divlje žene*, Algoritam, Zagreb, 2004.
- Galić, Branka, *Seksistički diskurs rodnog identiteta*, Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline, god.13, br. 3-4, str. 305 – 324, Zagreb, 2004.
- Korljan, Josipa, *Ka(k)o da me nema? : silovanje kao dokumentaristička i književna tema* // Croatica et Slavica ladertina, 7/2, 7(2012), str. 413-422.

- Kos, Suzana, *Žena i ideologija(e), Feministička poetika Alexandre Berkove*, Umjetnost riječi, god.55., br. 3-4, str. 221-241, Zagreb, 2012
- Klobučar, Natko, *Humanistički orijentirana anatomija*, Čemu, god.VIII, br.16/17, str. 217- 223, Zagreb, 2009
- Lukić, Jasmina, *Tijelo i tekst u feminističkoj vizuri*, TREĆA, br. 1-2, vol. III (2001): 237–250.
- Marot Kiš, Danijela, *Tijelo, identitet i diskurs ideologije*. // Fluminensia. 20(2008), 2; str. 109-123.
- Marot Kiš, Danijela, *Metaforičko konstruiranje tjelesnosti kao ishodišta identiteta: na primjerima romana Slavenke Drakulić*, Filozofska istraživanja, 30, 4(2011), 655-670.
- Moi,Toril, *Seksualna tekstualna politika: feminističke književne teorije*, AGM, Zagreb, 2007.
- Peternai, Kristina, *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Zagreb : Izdanja Antibarbarus, 2012.
- Sablić-Tomić, Helena, *Gola u snu: o ženskom književnom identitetu*, Znanje, Zagreb, 2005.
- Sablić-Tomić, Helena, *Hrvatska autobiografska proza: rasprave, predavanja, interpretacije*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008.
- Uremović, Petra, *Reprezentacija tijela u Mramornoj koži*. // Jat, 1, 1(2013), str. 172-183.
- Watkins, Susan Alice, *Feminizam za početnike*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.

- Zlatar, Andrea, *Rječnik tijela : dodiri, otpor, žene*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.
- Zlatar, Andrea, *Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2007.
- Župan, Dinko, *Foucaultova teorija moći i kritika pojma rod*, Časopis za suvremenu povijest, god.41, br.1, str. 7-24, Slavonski Brod, 2009

Internetske stranice:

- <http://metro-portal.hr/slavenka-drakulic-predstavila-reizdanje-knjige-kada-me-nema/50252>, posjet 31. kolovoza 2015
- <http://udruga906090.org/wp-content/uploads/2014/11/Majke-i-kceri-final.pdf>, posjet 20. kolovoza 2015
- <http://www.alfa-portal.com/slider/simone-de-beauvoir>, posjet 11. kolovoza 2015.
- <http://www.mvinfo.hr/knjiga/672/mudrost-majcinstva-majke-i-kceri-stvaranje-tjelesnog-i-emocionalnog-zdravlja>, posjet 21. kolovoza 2015.
- <http://www.voxfeminae.net/strasne-zene/herstory/1328-simone-de-beauvoir>, posjet 11. kolovoza 2015.
- Kešetović, Selma, *Uvod u teoriju Judith Butler*, <https://www.scribd.com/doc/55043344/Judith-Butler>, posjet 15. kolovoza 2015
- Lešić, Zdenko, *Feminizam, feministička teorija i kritika*, <http://knjizevnrarijec.blogspot.ba/arhiva/2011/08/24/2846896>, posjet 10. kolovoza 2015.

- Luketić, Katarina, *Trauma kao normalno stanje*, <http://www.zarez.hr/clanci/trauma-kao-normalno-stanje>, posjet 22. kolovoza 2015
- Matejčić, Barbara, *Patnja kao fikcija*, <http://www.h-alter.org/vijesti/patnja-kao-fikcija>, posjet 31. kolovoza 2015.
- Pogačnik, Jagna, *Kraj feminizma i ženskog pisma*, http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf, posjet 18. kolovoza 2015
- Špiranec, Kristina, *Zatvorena i čitljiva*, <http://booksa.hr/kolumne/kritika-194-slavenka-drakulic>, posjet 17. kolovoza 2015
- Zlatar, Andrea, *Predfeminizam, feminizam i postfeminizam u hrvatskoj književnosti*, <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=54&naslov=predfeminizam-feminizam-i-postfeminizam-u-hrvatskoj-knjizevnosti>, posjet 15. kolovoza 2015.
- Zlatar, Violić, Andrea, *Pretvorbe ženskog glasa u suvremenoj hrvatskoj prozi*, <http://www.sveske.ba/en/content/pretvorbe-zenskog-glasa-u-suvremenoj-hrvatskoj-prozi>, posjet 18. kolovoza 2015.